

ФОРМУВАННЯ РЕНТООРІЄНТОВАНОЇ СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТІВ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗРАХУНКУ РЕНТНИХ ПЛАТЕЖІВ У ГАЛУЗІ НАДРОКОРИСТУВАННЯ

FORMATION OF THE RENT-ORIENTED STRATEGY OF BEHAVIOR OF SUBJECTS AND PROBLEMS OF CUSTOMS RENTAL CALCULATION IN THE THE FIELD OF SUBSOIL USE

У статті розглядаються основи формування рентоорієнтованої стратегії поведінки суб'єктів у галузі надрокористування. Проаналізовано особливості методик визначення розміру рентних платежів та надана їх характеристика. Виявлено наявні суперечності з приводу розподілу ренти у сфері надрокористування. Проведено аналіз наявних механізмів вилучення ренти та нормативів плати за видобуток корисних копалин. Типологізовано основні підходи до нарахування ренти.

Ключові слова: податки, рента, рентоорієнтована поведінка, стратегія, надрокористування.

В статье рассматриваются основы формирования рентоориентированной стратегии поведения субъектов в сфере недропользования. Проанализированы особенности методик определения размера рентных платежей и представлена их характеристика. Выявлены существующие противоречия по поводу распределения ренты в сфере недропользования. Проведен анализ существующих механизмов изъятия ренты и нормативов платы за добычу полезных ископаемых. Типологизированы основные подходы к начислению ренты

речия по поводу распределения ренты в сфере недропользования. Проведен анализ существующих механизмов изъятия ренты и нормативов платы за добычу полезных ископаемых. Типологизированы основные подходы к начислению ренты

Ключевые слова: налоги, рента, рентоориентированное поведение, стратегия, недропользование.

The article deals with the basics of the formation of a rent-oriented behavior strategy of subjects in the field of subsoil use. The peculiarities of methods of determining the size of rent payments and their characteristics are analyzed. Existing contradictions regarding the distribution of rent in the field of subsoil use have been identified. An analysis of the existing mechanisms for the extraction of rent and the norms of the payment for the extraction of minerals is carried out. The main approaches to rent calculation are typified.

Key words: taxes, rent, rent-oriented behavior, strategy, subsoil use.

УДК 330.341:330.837

Ткаченко І.Д.

магістр

Національна металургійна академія України

Постановка проблеми. Україна має суттєві поклади розроблених родовищ корисних копалин, які мають приносити дохід до Державного бюджету у вигляді рентних платежів, тому тема рентних відносин у надрокористуванні, рентоорієнтованої поведінки суб'єктів рентних відносин не втрачає актуальності. Трансформація чинного законодавчого та нормативного регулювання в Україні зумовлює увагу до теоретичного вивчення та практичного розгляду наявних методів визначення рентних платежів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням упровадження платежів за використання надр для видобування корисних копалин в Україні займалися на урядовому рівні, в наукових колах: І. Андрієвський, Я. Вітвицький, Б. Данилишин, Н. Данилюк, В. Матюха, А. Під-

тилок, О. Сухіна, А. Шевченко та інші, але й досі питання впровадження в практику господарювання прозорої системи обчислення рентної плати науково не обґрунтоване, а перманентна (щорічна) зміна законодавства в галузі надрокористування лише погіршує інвестиційний клімат країни та галузі.

Формування цілі статті. Метою статті є спроба проаналізувати та класифікувати наявні методики визначення рентних платежів у галузі надрокористування та зрозуміти мету рентоорієнтованої стратегії поведінки надрокористувачів і держави як основних суб'єктів рентних відносин.

Вклад основного матеріалу. На початку розгляду проблем формування та визначення розміру рентних платежів слід зазначити, що в світі немає єдиного методичного підходу до визна-

чення ренти, оскільки відрізняється навіть об'єкт, з якого йде стягнення рентних платежів, – рента стягується або з ресурсодобувних і ресурсопереробних підприємств разом (США, Великобританія, Норвегія), або лише з видобувних (нафтові держави Близького Сходу).

Сутність рентоорієнтованої стратегії поведінки надрокористувачів полягає в прагненні отримання максимальної кількості ренти. За динамічного розвитку економіки та податкової системи в Україні плату за користування надрами для видобування корисних копалин так і не було встановлено у належному вигляді, а «рентна плата» не відповідає суті гірничої ренти, тобто нараховується не від надприбутку (більшого, ніж, наприклад, середній (середньо-нормальний) прибуток по галузі або підгалузі у добувній промисловості). Крім того, не враховуються гірничо-геологічні та інші умови видобування корисних копалин, що приводить до диспропорцій у вилученні цієї «рентної плати», оскільки різні гірничодобувні підприємства здійснюють видобування у різних умовах, на різних родовищах, а платити повинні однаково, що є економічно неправильним підходом [1, с. 90].

Оскільки в Україні держава зберегла за собою право власності на надра, постає питання щодо захисту економічних інтересів держави, господарюючого суб'єкта – надрокористувача та суспільства шляхом створення та обґрунтування прозорої, несуперечливої методики визначення розміру створеної внаслідок господарської діяльності ренти.

З 2000 років уряд України фактично втратив контроль над системою платежів. Вони формувалися спонтанно, без будь-якого економічного обґрунтування, під впливом певних домінуючих політичних та бізнесових груп [2, с. 54]. Такий підхід фактично став одним із основних чинників, що привели до нераціонального надрокористування

(Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки й оборони від 3 лютого 2010 року № 90/2010 «Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у галузі геологічного вивчення і використання надр») [3]. Система платежів за користування надрами для видобування корисних копалин в Україні, що була встановлена Законом України від 24.05.2012 р. № 4834, враховувала специфіку видобутку певних видів корисних копалин та являла собою сукупність адвалорних ставок плати (відсоткова ставка плати від вартості видобутих корисних копалин). З 1 липня 2012 р. адвалорні ставки замінили базові нормативні платежі, що встановлювалися за одиницю видобутих або погашених запасів корисних копалин (динаміка змін нормативів плати за користування надрами для окремих видів корисних копалин наведена в табл. 1).

Зміни нормативів плати за користування надрами для видобування окремих видів корисних копалин за деякими видами корисних копалин майже в 6 разів (марганцева руда) приводять до нестабільності бізнес-процесів та неможливості проведення розрахунків стосовно терміну окупності капітальних вкладень у процес виробництва, оскільки не враховують змін кон'юнктури ринку, не спрямовані на поліпшення бізнес-клімату та бізнес-середовища в галузі надрокористування.

У Законі України «Про рентні платежі за нафту, природний газ і газовий конденсат» [4] вперше було обґрунтовано та визначено поняття, розміри та порядок сплати рентних платежів за видобуті нафту, природний газ і газовий конденсат в Україні, контроль за правильністю їх обчислення і сплати та відповідальність платників таких платежів.

Сума рентних платежів за нафту, природний газ і газовий конденсат, що підлягає сплаті платником рентних платежів за нафту, природний газ і газовий конденсат, розраховувалася за формулою:

Таблиця 1

Зміни нормативів плати за користування надрами для видобування окремих видів корисних копалин (грн за т погашених запасів або у відсотках від вартості видобутих корисних копалин)

Вид корисних копалин	2004 р.	2005 р.	2006–2007 рр.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р. ¹
Залізна руда для збагачення	0,70	0,90	0,90	1,50	2,16	2,47	3,27
Залізна руда багата	2,5	4,5	4,5	5,15	7,41	8,47	10,29
Марганцева руда	2,0	2,0	7,5	7,5	10,8	12,34	13,0
Вугілля кам'яне і антрацит	0,27	0,27	0,75	2,0	2,9	3,29	4,79

¹ З 1 липня 2012 року нормативи змінилися та становлять:

1. Залізна руда для збагачення – 2,7% але не менше ніж 3,64 грн/т видобутої корисної копалини.
2. Залізна руда багата – 3,5% але не менше ніж 11,45 грн/т видобутої корисної копалини.
3. Марганцева руда – 5,0%, але не менше ніж 21,70 грн/т видобутої корисної копалини.
4. Вугілля кам'яне (і антрацит) – 0,4% (0,5%) але не менше ніж 3,51 (5,33) грн/т видобутої корисної копалини (відповідно)

Джерело: складено автором на підставі чинних у 2004–2011 рр. нормативно-правових актів України..

$$P = \frac{O * C * Цф}{100} + O * \left(1 - \frac{C}{100}\right) * (Цф - Цб * \frac{I_i}{100}) * \left(1 - \frac{\Pi}{100}\right) * K \quad (1)$$

де O – обсяг видобутих нафти, природного газу або газового конденсату платником рентних платежів за нафту, природний газ і газовий конденсат у звітному податковому періоді, за винятком обсягів фактичних втрат і виробничо-технологічних витрат, обсягів нафти, природного газу або газового конденсату, реалізованих за регульованими цінами, та обсягів понад базові обсяги нафти, природного газу і газового конденсату, видобутих із родовищ, що мають важковидобувні та виснажені запаси, т, або 1000 м³; C – середньозважена ставка рентних платежів за нафту, природний газ і газовий конденсат, %, що визначається за окремою формулою, наведеною нижче; $Цф$ – середньозважена ціна нафти, природного газу або газового конденсату, за якою платник рентних платежів реалізує продукцію у звітному податковому періоді, за винятком продукції, що реалізується за регульованими цінами (без ПДВ), гривень за т або гривень за 1000 м³; $Цб$ – базове значення ціни за нафту, природний газ або газовий конденсат (без ПДВ), гривень за т, або гривень за 1000 м³. Для нафти $Цб = 600$ грн за т (без ПДВ); для природного газу $Цб = 275$ грн за 1000 м³ (без ПДВ); для газового конденсату $Цб = 760$ грн за т (без ПДВ); I_i – річний індекс інфляції, відсотків; Π – ставка податку на прибуток підприємств, %; K – коефіцієнт розподілу надприбутку між державою та нафтогазовидобувним підприємством, $K = 0,5$, тобто розподіл йде 50% на 50% між державою та господарючим суб'єктом. Саме в цьому законодавчому акті було здійснено спробу впровадити в практику господарювання диференційовані ставки рентного платежу для природного газу та газового конденсату (СіІ), залежно від природничих факторів, а саме залежно від глибини залягання газу та газового конденсату. Диференціація проводилася за двома показниками, а саме: середньої глибини свердловини на родовищі та середнього по родовищу дебіту нафти однієї експлуатаційної свердловини. Однак дію цього закону було зупинено на протязі 2004–2010 рр., а потім він втратив чинність. Останні зміни нормативно-правового регулювання розрахунку рентних платежів відбулися у 2017 р. та у 2018 р.

Фіскальна служба України надала рекомендації щодо особливостей справляння у 2018 році рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин та в цілях, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин.

Отже, незважаючи на спроби законодавчо врегулювати диференційованість розмірів сплати рентних платежів, у законодавчому полі є певні прогалини щодо методичного забезпечення розрахунку показників диференційної ренти.

Проведений аналіз наявних методик визначення рентних платежів дав змогу виділити 3 основні підходи до розрахунку рентних платежів на підставі врахування різної природно-компонентної родючості надр, а саме:

- 1) інвестиційний;
- 2) якісний;
- 3) екстернальний.

Першим підходом є підхід, заснований на оцінці ефективності інвестицій з метою обґрунтованого отримання диференційної ренти її власником капіталу, тобто підприємцем-орендарем ділянок надр.

$$K_{\text{Ropt}} = \frac{Z_{\text{max}}}{D_{\text{max}}} \quad (2)$$

де K_{Ropt} – коефіцієнт загальної рентабельності інвестування у видобуток та збагачення корисних копалин; Z_{max} – максимальні витрати на інвестування в технологію видобутку та збагачення видобутої сировини; D_{max} – максимальний отриманий дохід.

Середній коефіцієнт оцінки ефективності інвестицій в надрокористування:

$$\bar{K}_{\text{EIH}} = \frac{\sum_{i=1}^n \bar{z}_i^j}{\sum_{i=1}^n \bar{d}_i^j} \quad (3)$$

де K_{EIH} – коефіцієнт оцінки ефективності інвестицій в надрокористування; \bar{z}_i^j – середні витрати і-того виробника j -тої групи; n – кількість підприємців-орендарів надр; \bar{d}_i^j – середній дохід і-того виробника j -тої групи, i – номер підприємства в виборці з підприємств; j – номер групи.

Якщо застосувати першу формулу для загальної рентабельності до визначення ефективності інвестицій в галузь надрокористування, зробивши при цьому вибірку з підприємств за різною природно-компонентною родючістю (припустимо, що таких груп буде п'ять), то отримаємо такий вираз:

$$K_{\text{REIH}} = \frac{\sum_{j=1}^5 \sum_{i=1}^n \bar{z}_i^j}{\sum_{j=1}^5 \sum_{i=1}^n \bar{d}_i^j} \quad (4)$$

Можна відзначити, що термін, за який окупаються вкладені кошти, залежить від конкретного виду родовища корисної копалини. Для різних родовищ корисних копалин термін окупності вкладених коштів буде різним, отже, можна говорити про відмінності в часі, за який окупляться інвестовані кошти. Термін окупності в кожному окремому разі повинен визначатися виходячи з рівності дисконтованих капітальних витрат величини економічних результатів, що досягаються до t -ого року:

$$\sum_{t1}^{t2} (R_t - Z_t) \cdot \alpha_t = K_d^{T=t2-t1} \quad (5)$$

де R_t – економічні результати, що досягаються на t -му році; Z_t – витрати в рік t , без урахування капіталовкладень; α_t – коефіцієнт дисконтування; K_d – сума дисконтованих капіталовкладень за термін окупності за умови: $T = t_2 - t_1 \rightarrow \min$.

Оцінка ефективності інвестицій у процеси видобутку та збагачення корисних копалин, згідно із запропонованими коефіцієнтами, є необхідною, але недостатньою. Необхідний аналіз терміну окупності капітальних вкладень як основного показника оцінки ефективності інвестицій з урахуванням природно-компонентної родючості конкретної ділянки надр. Причина цього в тому, що інвестиції в процес виробництва з урахуванням специфіки галузі мають довгостроковий характер, а ці коефіцієнти ефективності не дуже адекватно відображають часовий аспект, оскільки на довгострокових етапах під час проведення розроблення стратегії рентоорієнтованої поведінки підприємства і витрати, і доходи повинні дисконтуватися. Чим довший інтервал часу, тим неточність зазначеної методики вища.

Другим підходом є підхід, заснований на кількісній оцінці якісних змін у системі видобутку та збагачення корисних копалин, оцінці якісних характеристик кожного родовища надр та кожної ділянки надр, яка введена в експлуатацію в цей період часу. Для оцінки відповідних змін у параметрах ефективності видобутку та збагачення корисних копалин доцільно проводити оцінку створеної ренти (диференційної ренти I та диференційної ренти II) в загальних доходах, а також частки витрат на розроблення ділянок із гіршими умовами видобутку за критерієм природно-компонентної родючості.

Важливим показником ефективності є зниження трудомісткості на одиницю продукції та всього обсягу випуску і загальне зростання продуктивності праці від експлуатації більш плідних родовищ чи ділянок, на яких ведеться видобуток корисних копалин.

Прихильники цього методичного підходу пропонують проводити відбір найбільш істотних техніко-економічних показників та, спираючись на них, проводити розрахунок показників диференційної ренти I та диференційної ренти II [5, 6]. Запропонована система показників та методика розрахунку диференційної ренти наближає до сприйняття сутності ренти та дає змогу виокремлювати показники диференційної ренти I і II та її норми залежно від плідності окремої ділянки надр, діяльності окремого гірничо-збагачувального комбінату та кожної конкретної збагачувальної фабрики.

На підставі результатів розрахунків техніко-економічних платежів стає можливим проаналізувати позитивний та нормативний складники динамічних змін показників диференційної ренти, провести

ранжування підприємств за розміром сплати ренти та здійснити моніторинг рентних надходжень на основі нормативних сценарних показників [7].

Прихильниками цього методологічного підходу робиться спроба розроблення ефективного економічного механізму вилучення гірничої ренти, «який би враховував, що і підприємець не повинен постраждати, і державі має бути вигідно здавати в оренду родовища корисних копалин для використання за одночасного збереження навколишнього природного середовища» [1, с. 92].

Саме з метою гармонізації інтересів держави та підприємця-орендаря надр із приводу надрокористування та рентоотримання, узгодження інтересів з приводу поділу ренти на частини держави та підприємця-орендаря надр О.М. Сухіна пропонує прибуток підприємств як базу для оподаткування гірничодобувного підприємства (у природно-ресурсних галузях – валовий прибуток), і частину цих коштів (у межах 60–70%) повинна одержувати держава як розпорядник власника надр – українського народу. Наведений підхід не викликає сумнівів у своїй доцільності щодо узгодження економічних інтересів суб'єктів надрокористування, але потребує більш ґрунтовного підходу, оскільки розподіл диференційної гірничої ренти на ренту I роду та ренту II роду має бути прозорим та обґрунтованим з погляду застосованої методики визначення розмірів ренти та рентних платежів.

Однак жодних розрахунків та обґрунтувань такого «рентного тягаря» на підприємство не приводиться. Наприклад, підприємства групи Ferrexpo (Полтавський, Єристівський і Белановський ГЗК) за підсумками січня-червня 2018 року перерахували понад 1,3 млрд грн податків і зборів до бюджетів різних рівнів. За звітний період Полтавський ГЗК перерахував до бюджету України податків та внесків на суму понад 1,1 млрд грн, Єристівський ГЗК – більше 189,9 млн грн, Белановський ГЗК – понад 5,3 млн грн. Полтавський ГЗК в місцевий бюджет сплатив понад 110 млн грн, в обласний – понад 141 млн грн, до державного бюджету – понад 736 млн грн. (за даними сайту Мінпром. Режим доступу: <https://www.minprom.ua/news/247202.html>).

Розроблена методика визначення розміру рентних платежів за користування надрами для видобування корисних копалин включає в себе три основні етапи та передбачає алгоритм визначення певних техніко-економічних показників на кожному з них [232, с. 94–95], які є традиційними для визначення розміру ренти як надприбутку, а саме:

Етап 1. Визначення розміру прибутку гірничодобувного підприємства.

Етап 2. Визначення розміру питомого прибутку гірничодобувного підприємства (до обсягу видобутої (та реалізованої) продукції).

Етап 3. Визначення розміру рентного платежу за користування надрами для видобування корисних копалин, який гірничодобувне підприємство повинне перерахувати до бюджету.

Розмір рентного платежу – це та частина надприбутку, яку надрокористувач повинен віддати державі як обов'язковий платіж і яка визначається як різниця між питомим прибутком (до обсягу видобутої (та реалізованої) продукції) окремо взятого гірничодобувного підприємства та питомим середньогалузевим (середньопідгалузевим, наприклад, для нафто, газодобувної чи залізорудної підгалузей, тобто показники нафтогазодобувного підприємства порівнюються із середніми по галузі) прибутком (до обсягу видобутої (та реалізованої) продукції) за фіксований проміжок часу (формула 6):

$$PR = P_p - C_{гал}P_p, \quad (6)$$

де P_p – розмір рентного платежу за користування надрами за видобування 1 т корисної копалини за фіксований проміжок часу (грн/т); P_p – питомий прибуток гірничодобувного підприємства (до обсягу видобутої (та реалізованої) продукції) за фіксований проміжок часу (наприклад, квартал, рік та ін.) (грн/т); $C_{гал}P_p$ – питомий середньогалузевий (середньопідгалузевий) розмір прибутку надрокористувачів (до обсягу видобутої (та реалізованої) продукції) за фіксований проміжок часу (наприклад, квартал, рік та ін.) (грн/т).

Але якщо брати до уваги показники плідності (природно-компонентної родючості) ділянок надр, то недоцільно застосовувати середні показники для визначення розміру рентного платежу. Як ми бачимо із проведеного дослідження, сутнісна умова визначення та розрахунку саме диференційної гірничої ренти полягає у порівнянні кожного видобувного підприємства та проведенні ранжування підприємств не за середніми показниками, а за загальними показниками на певний період часу (наприклад, квартал, рік та ін.). Таким чином, застосування середніх показників не дає змоги сформулювати адекватну методику розрахунку розміру диференційної ренти та розробити стратегію рентоорієнтованої поведінки підприємства щодо отримання диференційної гірничої ренти Π внаслідок застосування додаткового капіталу в процесі виробництва, а відповідно, і знизить темпи окупності інвестицій.

Третім підходом є підхід, заснований на оцінці додаткових позитивних ефектів, які забезпечує екологічність процесу видобутку та збагачення корисних копалин у межах економічного механізму надрокористування. Оцінка екстернальних ефектів може бути проведена за допомогою формули:

$$E_o = \frac{\sum_{i=1}^T E_{+i}}{Z_{i+n}}, \quad (7)$$

де: E_o – ефективність системи надрокористування; Z – витрати системи надрокористування за час безпосереднього промислового використання ділянки корисних копалин; $\sum_{i=1}^T E_{+i}$ – позитивний екстернальний ефект в i -му році за проміжок часу T , поки він не буде вичерпаний, оскільки з часом без додаткових капітальних вкладень (або до повного вичерпання природного компонента) цей ефект на інтервалі $i + n$, де n – термін експлуатації ділянки родовища корисної копалини, до часу T може дорівнювати нулю.

Екстернальний ефект має бути оцінений від моменту початку промислового використання родовища корисного компонента до моменту завершення його експлуатації.

Але навіть завершення експлуатації конкретної ділянки родовища корисного компонента може відбуватися не внаслідок його повного вичерпання, а з урахуванням кон'юнктури ринку та оцінок доцільності чи недоцільності подальшої експлуатації в конкретний момент за певних умов техніко-технологічного складника процесу виробництва та техніко-економічних параметрів експлуатації ділянки.

Аналогічним чином можна розрахувати та проаналізувати ефект за підвищення таких економічних індикаторів рентогенеруючої системи, як її аварійність, інституційні порушення, опортуністична поведінка підприємців-надрокористувачів, незаконний видобуток корисних копалин тощо.

Цілі формуванні стратегії рентоорієнтованого поведінки у сфері надрокористування зачіпають не тільки отримання ренти, але стосуються також раціонального та екологічно-безпечного надрокористування, видобутку та максимально можливого вилучення корисного компонента з видобутої сировини, раціонального використання природних ресурсів, а також (опосередковано) пов'язані з соціальною політикою держави, системою відтворення і використання трудових ресурсів.

Висновки з проведеного дослідження. Виявлені невідповідності наявної системи розрахунку рентних платежів в галузі надрокористування повинні бути усунуті за рахунок впровадження в дію прозорої системи вилучення рентних платежів. Рентоорієнтована стратегія поведінки гірничозбагачувальних підприємств України має певну специфіку та пов'язана не лише з пошуком рентних надходжень до держави та підприємця-орендаря надр (надрокористувача), а ще й має третій бік, якому доцільно приділити увагу в подальших дослідженнях, – пошук політичної та корупційної ренти, яка проявляється через лобіювання інтересів зацікавлених осіб в отриманні економічної ренти за допомогою політичного процесу на етапі прийняття законодавчих та нормативних рішень щодо стратегічних засад виходу з еколого-економічної кризи підприємств металургійного комплексу України.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Сухіна О.М. Методологічний підхід до визначення розміру диференціальної гірничої ренти / О.М. Сухіна // Економіка України. 2018. № 3 (676). С. 89–103.
2. Матюха В.В. Плата за користування надрами як основний елемент економічного механізму управління вітчизняним фондом надр / В. В. Матюха // Механізм регулювання економіки. 2013. № 1. С. 54–60.
3. Матюха В.В. Проблеми просторового розвитку в сфері надрокористування / В.В. Матюха // Механізм регулювання економіки. 2010. № 2. С. 113–122.
4. Закон України «Про рентні платежі за нафту, природний газ і газовий конденсат» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, N 19, ст. 272. URL <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1456-15>
5. Казаков И., Ткаченко Н. Количественное определение горной ренты // Экономика Украины. 1997. № 11. С. 82–84.
6. Казаков И. Н., Ткаченко Н. И. Рентные отношения в горнорудной промышленности и ценообразование на рудные материалы // Сборник материалов научно-методической конференции «Экономика, управление и информатика», посвященная 60-летию инженерно-экономического факультета. Днепропетровск: ГМетАУ, 1995. С. 39–40.
7. Ткаченко Н.І. Система рентоотримання в Україні // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Україна наукова 2003». Том 24. Економіка промисловості. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. С. 53–54.